

KÖZLEMÉNYEK

„**Álom és hazugság**” Anonymusnál. 1. Anonymus *Gestája* bevezetőjének talán egyik leggyakrabban idézett mondata a következő: „Et si tam nobilissima gens Hungariae primordia sue generationis et fortis queque facta sua *ex falsis fabulis* rusticorum vel a *garrulo cantu*

oculatorum *quasi sompnando* audiret, valde indecorum et satis indecens esset” (Ha az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit a parasztok *hamis meséiből* vagy a regősök *csacsogó énekeiből mintegy álomban* hallaná, nagyon is nem szép és elég illetlen dolog volna).¹ E mondatot a korábbi értelmezések és kommentárok egyszerűen mint az írásbeliség és szóhagyomány szembeállítását, az előbbi magasabb rangú volta melletti kiállásként tartották számon. A mondattal eddig még csak Honti János foglalkozott részletesebben, kiterjesztve vizsgálódásait Anonymus és a szóbeli hagyomány összetett kapcsolatára.² Méltatlanul elfelejtett tanulmányában Honti felismeri a „mintegy álomban” kitétel értelmezésének fontosságát. Úgy véli – nagyon helyesen –, hogy a Névtelen ezzel a megfogalmazással „nem elveti a szóhagyományt, hanem helyet mutat neki, elismeri érvényességét, csakhogy más síkon, más létezési körben mint a scriptura érvényessége”. A névtelen szerző így is járt el. Álmos fogantatásának totemisztikus mondáját álomban – „quasi” – megtörténtként meséli el (3. fejj.).

Fest Sándor nyomán az anonymusi hely mellé állítja William of Malmesbury *Gesta regum Anglorum*-jának egy hasonló értelmű helyét. Érdekes itt is idézni, hiszen a megtévesztésig azonos szemléletet tükröz a magyar krónikáséval: „Hic est Artur, de quo Britonum nugae hodieque delirant, dignus plane quem non *fallaces somniarent fabulae*, sed *veraces praedicarent historiae*” (Ez az Arthur, akiről a britek még ma is bolondságokat fecsegnek, teljes mértékben méltó arra, hogy ne *csalfa mesékben álmodozzanak* róla, hanem igaz történetekben énekeljék meg).³ Honti le is vonta a következtetést, további példákat is említve, hogy a 12. századi Európában egyidőben, egymástól függetlenül több helyen megjelent az igény az addig főleg szóban terjedő nemzeti hagyományok írásba foglalására.

2. Honti János kitűnő gondolatmenetét egy ponton egészítenénk ki és folytatnánk tovább. Érdekes ugyanis választ keresni, hogy a 12. századi historikusok⁴ a szóbeli hagyomány meséi (fabulae) értékéről szólván miért használták az álomképet, miért érezték a *hazug meséket* és az *álomképeket* szorosan összetartozónak? Fest Sándor Anonymus angol forrásait kutatva még felvetette – igaz, rendkívül óvatosan

¹ *Scriptores rerum Hungaricarum. I.* Ed. SZENTPÉTERY Imre. Bp. 1937. 33–34. Fordítás: PAIS Dezső, Bp. 1975. 77.

² HONTI J.: *Anonymus és a hagyomány.* In: Válogatott tanulmányok. Bp. 1962. 207–224. (Először *Minerva* 21. 1942. és *Minerva* könyvtár 60. köt.) Nem említi bibliográfiájában CSAPODI Csaba sem (*Az Anonymus-kérdés története.* Bp. 1978. 151–160.).

³ *De gestis regum Anglorum.* Ed. STUBBS, William. Vol. 1. London, 1887. 11.

⁴ Részben ide sorolható még DE TILBURY, Gervasius műve is. *Otia imperialia III*, 1.: „Enimvero non ex loquace ystrionum garrulitate ocium decet imperiale imbui, sed pocius, abiectis *importunis fabularum mendaciis*, que vetustatis auctoritas comprobavit aut scripturarum firmavit auctoritas aut cotidiane conspectionis fides oculata testatur ad ocium sacri auditus sunt ducenda” MGH SS Bd. 27. 359–394. (366.) Idézi: DEÉR József: *Aachen und die Herrschersitze der Arpaden.* In: *MIÖG* 79, 1971. 44.

– a közvetlen szövegösszefüggés lehetőségét szerzőnk és William of Malmesbury műve között.⁵ Ezt a sugalmazást már Honti elvetette, s teljesen jogosan, hiszen itt sokkal inkább az említett szerzők közös forrásának kérdéséről van szó.

Amennyiben látókörünkbe vonjuk a 12–13. századi vulgáris nyelvű szépirodalom alkotásait, meglepőde tapasztaljuk, hogy az álom és hazugság szókapcsolat esetében egyszerű irodalmi toposzról van szó. Funkciója pedig annyi, hogy a mű szerzője – sokszor a prologusokban – elhatárolja magát a valótlan-ságok és kitalált – megálmodott – történetek papírra vetésétől.⁶

Nem tanulság nélküli utánanézni az „álom és hazugság” szókapcsolat eredetének. Renate Blumenfeld szellemes és a lényegre illeően meggyőző tanulmányában a szókapcsolatot a 12. század közepi (1155–1165 közötti) francia nyelvű irodalomból eredezteti.⁷ Megállapítja, hogy annak ellenére, hogy az álom (fr. *songe*) és hazugság (fr. *mensonge*) szavak között etimológiai kapcsolat valójában nincsen, a szerzők nyelvérzéke, s az *annominatio* előszeretettel kapcsolta össze őket, különösen sor végi rímként gyakran fordulnak elő. Így elsőként a korai lovagregényekben tűnnek fel (*Roman d'Eneas és Roman de Thèbes*), majd elsőprór népszerűsége tesz nek szert, s végül a szókapcsolat közmondássá válik: „Tous les songes sont mensonges.” A kialakulás pillanata azért is jól megragadhatónak tűnik, mivel az Aeneas- és a Thèba-történetek esetében jól ismerjük latin nyelvű forrásait, Vergilius és Statius műveit. Blumenfeld megállapította, hogy közülük Vergilius műve szolgálhatott ösztönzőül a *songe/mensonge* szókapcsolat kialakításához, mivel Statius művében az adott helyeken nem találunk hasonló latin szavakat. Egy példán bemutatva:

Aeneis VI, 282 skk.

In medio ramos annosaque brachia pandit
ulmus opaca ingens, quam sedem *Somnia* volgo
vana tenere ferunt, foliisque sub omnibus haerent.

Roman d'Eneas v. 2415.

les foilles pandoient de *songes*,
de fantomes et de *mançonges*.

Itt jegyezzük meg, hogy a *Roman d'Eneas* a *songe/mensonge* szókapcsolatnak nem feltétlenül a legelső előfordulása lehet. Ezt sejteti azonos tartalmú említése William of Malmesbury latin krónikájában jó két évtizeddel korábban, illetve az irodalomtörténészek elfogadott véleménye, miszerint éppen a *Roman de Thèbes* a korábbi társánál. Mégis, a szókapcsolat divatszzerű elterjedésének megbízható időpontja a 12. század közepe.

Megfigyelésünk az Anonymus-prologus azonosított forrásainak ismeretében semmiképpen sem meglepő. A bevezetőben a magyarországi Névtelen tudatosan törekedett arra, hogy a lehető legtöbb forrásból mérítsen és így minél jobban megfeleljen a prologussal szemben támasztott műfaji elvárásoknak.⁸ Ennek egyik eleme volt a történeti hűségre és a mesék történeti értékére való utalás az álom és hazugság toposz említésével. Nem vonjuk kétségbe, hogy Anonymus mint a királyi kancellária volt jegyzője komolyan gondolta a latin írásbeliség magasabbrendűségét a szóbeliséggel szemben, a középkori történetírás műfajainak előbbrevalóságát a fabulákkal és jokulátor-énekekkel szemben. Ennek kifejtéséhez azonban a vulgáris nyelvű irodalom toposzaiból is merített.

3. Nem érdektelen – mégha csak a vázlatosság igényével is – rövid kitérőt tennünk az álom és fabula középkori megítélése felé. Mind az ókor, mind a középkor megkülönböztette a hitelt érdemlő, igazi

⁵ FEST Sándor: *Anonymus angol forrásai*. = Egyetemes Philologiai Közlöny 59, 1935. 163.

⁶ Vö. MÖLK, Ulrich: *Französische Literaturästhetik des 12 und 13 Jhs. Prologe – Exkurse – Epiloge*. Tübingen, 1969. és I. Erec et Enide v. 2531, Cliges v. 2073, 3171, 6517, Lancelot v. 6555, Yvain v. 171. stb., GSTEIGER, Manfred: *Les préambules des chansons de geste*. = Cahiers de Civilisation Médiévale 2, 1959. 218–219.

⁷ BLUMENFELD, Renate: *Remarques sur songe/mensonge*. = Romania 101, 1980. 385–390.

⁸ Vö. SIMON, Gertrud: *Topik der Widmungsbriefe mittelalterlicher Geschichtsschreiber*. = Archiv für Diplomatik 4, 1958. 52–119., 5–6., 1959–60. 73–153.

álmodat a hamisaktól.⁹ Ezt illusztrálja Vergilius *Aeneis*ének jól ismert helye (IV. 893–898.), vagy az Ószöveség számos helye (hazug álmok: pl. Eccl. 5,6; 34,2; igaz álmok: pl. Job. 33, 15–16, Nb. 12,6), továbbá Nagy Szent Gergely *Dialogi* és Izidór *Sententiae* műveinek utalásai (Dial. IV, 8; Moralia VIII, 24; Sent. III, 6., IV.13.).

A hagiográfiai irodalom maradandó alkotóelemévé vált az álom, de a többségében isteni eredetű igaz álmok mellett itt is megmaradtak az ördögi eredetű hamis álmok. Mégis, az álomlátomás (mindkettőre szolgál a *visio* szó) alapvetően pozitív jelentésű: az isteni szándékot közvetíti az emberi világ számára. Szempontunkból sokkal érdekesebb az álom metaforikus használata, mégpedig elítélő értelemben, a hamis, hazug nézetek megjelölésére. Néhány példát említve: Origenes a vétkezőket nevezi alvóknak, s gondolataikat álmoknak (PG 13,902). Az Atyáknál különösen a pogány filozófusokkal kapcsolatban fordul elő (Tertullianus: PL 1, 603; Prudentius: CSEL 61, 131; Jeromos: PL 22, 591 stb.).¹⁰ Ebben az értelemben használja Paulinus de Nola is a költők hazugságairól és mesés álmaikról szólva („fabulosa poetarum somnia. . . mendacia poetarum. . .”).¹¹

Látjuk, az álmoknak a hamis gondolatokkal való azonosítása tekintélyes múlttal dicsekedhet, az álom-hazugság szókapcsolat azonban mégis csak a 12. századi irodalmi fejlődés következtében vált közhellyé. Ennek előkészítője az a folyamat volt, amely megingatta a chanson de geste-ekben korábban feltétlen hitelt érdemlő álmok tekintélyét. Ebben az éppen megszülető és formálódó lovagregények jártak az élen. Jellemző, hogy a már említett *Roman d'Eneas* nem tartja fontosnak lefordítani a vergíliusi eredetiben szereplő álmok túlnyomó részét, mivel nem tekinti komolynak őket, s hasonló az álmok megítélése Chrétien de Troyes, Marie de France, Gauthier d'Arras stb. esetében is – mint azt Christiane Marchello-Nizia tanulmányából megtudjuk.¹² Ebben a vonulatban említhetjük meg Alain de Lille, John of Salisburgy vagy Pierre de Blois neveit is. Az álommal szemben a 12. század második felében kialakult bizalmatlanság majd csak az 1210-es, 1220-as években fog enyhülni, de ez már nem érinti közleményünk tárgyát.

Hasonlóképpen közhelyszerűnek tekinthető a *fabula* összekapcsolása a hazug álom képével – gondoljunk csak a már említett Paulinus de Nolára. Ennek a gyökere is ókori eredetű, amint azt a Rhetorica ad Herennium összefoglalta a középkor számára: „Fabula est quae neque veras neque veri similes continet res”. (I, VIII, 13.)¹³ Ebben az esetben is a 12. század folyamán történik változás, felelevenítik a fabula-problémát. Megoldása három területen folyik: a filozófiában, a vulgáris szépirodalomban és a latin historiográfiában. A filozófiában gondoljunk csak Guillaume de Conches Macrobius-kommentárjára, amely kijelöli a fabula helyét az irodalomban.¹⁴ A szépirodalomban egyfelől önállósodik az eddig lenézett műfaj, gondoljunk olyan alkotásokra mint Petrus Alphonsi *Disciplina clericalis*, Gerald of Barry (Giraldus Cambrensis) *Gemma ecclesiastica*ja vagy Walter Map *De nugis curialium*ja. Gerald történeti művében, az *Expugnatio Hibernicá*ban sem elítélően említi a fabulát, bizonyos esetekben hajlandó forrásként hasznosítani: „A kegyes olvasó belepillantván ne botránkozzék meg s ne vádoljon ártatlanul, ha úgy tűnne, mintha a történelemtől [historia] a mesékhez [fabula] pártoltam volna. Nem mesés ugyanis mindaz, ami a hazugság látszatát hordozza magán, miként azt sem lehet mind igaznak tekinteni, ami va-

⁹ LE GOFF, Jacques: *Les rêves dans la culture et la psychologie collective de l'Occident médiéval*. In: *Pour un autre Moyen Age*. Paris, 1977. 299–306. – BREAT, Hermas: *Le songe dans la chanson de geste au XIIe siècle*. Gent, 1975. (Romanica Gandensia XV.)

¹⁰ NEWMAN, Francia Xavier: *Somnium: Medieval Theories of Dreaming and the Form of Vision Poetry*. (Princeton Univ. Ph.D. 1963.) Univ. Microfilms Inc. Ann Arbor, Mich. 121. további példákkal.

¹¹ BREAT, H.: *i.m.* 57.: „Non enim ab humanis opinionibus nec a fabulosis poetarum somniis aut philosophorum phantasmatis post hominem futura colligimus. . . Blandiantur sibi mendaciis poetarum, qui non habent veritatis prophetas. . .” PL 61, 221.

¹² MARCHELLO-NIZIA, Christiane: *La rhétorique des songes et le songe comme rhétorique dans la littérature française médiévale*. In: *I sogni nel medioevo*. Seminario internat. Roma, 2–4 ottobre 1983. Cura d. Tullio Gregory. Roma, 1985. 245–259.

¹³ Idézi HULT: *i.m.* 117. Macrobiusnál is (Comm. I, II. 7.): „Fabulae, quarum nomen indicat falsi professionem. . .” L. még CICERO: *De inventione* I. XIX. 27.; Izidór: I, XLIV. 5.

¹⁴ NEWMAN, Fr.X.: *i.m.* és DRONKE, Peter: *Fabula. Explorations into the uses of myth in medieval Platonism*. (Mittellateinische Studien und Texte. Bd. 9.) Leiden–Köln, 1974., valamint WETHERBEE, Winthrop: *Platonism and Poetry in the 12th Century. The Literary Influence of the School of Chartres*. Princeton, New Jersey, 1972.

lőszínűnek látszik." Másfelől pedig a fabula közhelyszerűen, régi, lenézett jelentésében fordul elő, így Chrétien de Troyes-nál:

Car ne vuel pas parler de songe,
Ne de fable ne de mançonge
(Yvain au Lion, 171.)
(Mert nem akarok álmokról beszélni,
sem mesékről és hazugságokról)

vagy a *Roman de la Rose* bevezetőjében:

Aucunes gens dient qu'en
songes n'a se fables non et mençonges
(1-2.)¹⁵
(Néhányan azt mondják, nincs is más az álmokban,
csak mese és hazugság).

Mint már Honti János is felfigyelt rá, Anonymus nem egyedüli a 12. századi történetírásban, amikor a szóbeli és írásbeli hagyomány kérdését, egymáshoz való viszonyát feszegeti. Hasonló dilemmái vannak Frutolf von Michelsbergnek (? –1103), aki a krónikás feljegyzésekkel állítja szembe a „vulgaris fabulatio”-t és a „cantilenarum modulatio”-t.¹⁶ Talán még ennél is jellemzőbb az Arthur-mondakör, amely Geoffrey of Monmouth (? –1154) naív művében szökik virágba s William of Malmesbury (? –1142 k.) és William of Newburgh (? –1201 k.) tolla révén oly lesújtó kritikában részesül.¹⁷

Elnagyolt áttekintésünkben világos, hogy álom–hazugság–fabula közhelyszerű összekapcsolódása először a 12. század közepén, második felében figyelhető meg a nyugat-európai irodalomban, s főleg a francia nyelvű szépirodalomban.

4. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy nagyon is megalapozottan bizonyultak Gyóry János nem kellően megszívlelt észrevételei Anonymus és a korabeli nyugat-európai vulgáris irodalom („regények”, chanson de geste-ek) összefüggéseiről.¹⁸ Mindebből nem következik, hogy Névtelenünk betű szerint ismert volna egyes, adott esetben francia nyelvű alkotásokat, de bizonyos, hogy egyes motívumok, toposzok

¹⁵ SHEPHERD, G. T.: *The Emancipation of Story in the Twelfth Century*. In: *Medieval Narrative. A Symposium*. Odense, 1979. Ed. BEKKER – NIELSEN, Hans etc. 44–57.; *Medieval Literary Theory and Criticism c. 1100– c. 1375. The Commentary Tradition*. Ed. by MINNIS, A. J. – SCOTT, A. B. Oxford, 1988. 113–164. Chevalier au Lion: id. BREAT, H. i. m. 57. Roman de la Rose: id. HULT, David: *Self-fulfilling Prophecies, Readership and Authority in the First Roman de la Rose*. Cambridge, 1986. 114. és l. még a *The Prologue: Dreams and their Significance* c. fejezetet 114–126.; *Expugatio Hibernica*. Ed. SCOTT, A. B. – MARTIN, F. X. Dublin, 1978. 254.

¹⁶ Ed. SCHMALE, Franz–Josef szócikkét: *Verfasserlexikon des deutschen Mittelalters*, Bd. 2. 997. és MGH SS VI. 130. Schmale az elsőik közé teszi, akik megkérdőjelezték kronológiai alapon a hősi mondák történelmi értékét. A példák száma korlátlanul szaporítható: pl. így érvel a *Historia de rebus Hispanie* szerzője a Nagy Károly-mondakört kritizálva („Nonnulli histrionum fabulis inhaerentes, ferunt Carolum civitates plurimas. . . in Hispaniis acquisisse. . .”). Idézi HORRENT, Jacques: *L'Historia Silense ou Seminense*. In: *Marche Romane* 23, 1973–74. 137.

¹⁷ BROOKE, Christopher: *Geoffrey of Monmouth as a Historian*. In: *Church and Government in the Middle Ages. Essays presented to C.R. Cheney*. Cambridge–London, 1976. 77–91., FOULON, Charles: *Wace*. In: *Arthurian Literature in the Middle Ages. A Collaborative History*. Ed. by SHERMAN LOOMIS, Roger. Oxford, 1959. 79–89., PARTNER, Nancy F.: *Serious Entertainments. The Writing of History in Twelfth Century England*. Chicago–London, 1977. 61–68. William of Newburgh Geoffrey-ról: „Gaufridus. . . fabulas de Arturo ex priscis Britonum fignentis sumptas et ex proprio auctas, per superductum Latini sermonis colorem honesto historiae nomine palliavit” (I. k. bev.).

¹⁸ GYÓRY J.: *Gesta regum, gesta nobilium*. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Bp. 1948. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 19.k.) 86., 61. További tanulságos észrevételei *Étude sur la Chanson de Roland* c. művében (Paris, 1936) 41–42., 77. Valamint l. még megjelenés alatt álló tanulmányunkat a

a középkori szóbeliség ma már csak sejtett csatornáin keresztül eljutottak hozzá, akár hazájában, akár valószínűsített külföldi útjai során.

Észrevételünk tehát megismétli Győry János – általa végül is megválaszolatlanul hagyott – kérdés-feltevését a romanisták felé: mennyiben fedezhetők fel a középkori hazai krónikairadalomban a nem magyar vulgáris nyelvű irodalmak hatásai?

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Vitéz János és a könyvnyomtatás. A közelmúltban igyekeztem tisztázni a hazai könyvnyomtatás feltűnően korai alapításának körülményeit.¹ Ennek keretében kísérlet történt annak bemutatására, hogy Hess Magyarországra – Kárai László közbejöttével – feltehetően Vitéz János primás hívta, aki a budai műhely megindulását is támogathatta. Az esztergomi érsek és Mátyás király időközben bekövetkezett összeütközése azonban szinte lehetetlenítette a főpap korábbi, feltehetően nagyvonalú terveit a nyomda működését illetően. Bár az első hazai nyomtatvány, a *Chronica Hungarorum* eredeti ajánlása az első levélen kikövetkeztethetően egykor Vitéznek szólt, az ő 1472 augusztusában bekövetkezett halálát követően azonban Hess a kiadvány első füzetének külső levélpárját ($a_1 + a_{12}$) eltávolította. A *Chronica* szövegét (a_{12} levél) újraszedte és ismét kinyomtatta, a Vitéznek szóló ajánlás helye azonban az első levélen üresen maradt. Az alábbiakban kísérlet történik az eddigiekben összefoglalt hipotézisnek, vagyis a hazai könyvnyomtatás Vitéznek tulajdonítható megindításának közvetett bizonyítékokkal történő alátámasztására. Ezen belül külön hangsúlyt kapott annak bemutatása, hogy a hazai humanizmus eme vezető alakjának milyen kapcsolata volt, ill. lehetett az akkoriban megszülető tipográfiaival.

Alig néhány esztendőre, hogy a nemzetközi nyomdatörténet egyik igen jelentős dokumentuma immár a szakmai köztudatba is bekerült. Arról az 1455. március 12-én Bécsűjhelyen írt levélről van szó, amelyben Enea Silvio Piccolomini számolt be Juan de Carvajal bíborosnak az első nyomtatott bibliáról. Az itáliai humanista ebből kész íveket látott, sőt megemlítette a példányszámot is, amely egyes források szerint 158 (alighanem 150 helyett), mások szerint 180. Gutenberg korai és legfontosabb alkotásának, az ún. 42 soros Biblia (B42) kiadásának ezt az emléket Enea Silvio, a későbbi II. Pius pápa levelezésének egyik, a vatikáni könyvtárban található kézirata őrizte meg, de szövege nyomtatásban csak 1947-ben látott napvilágot.² Ez a publikáció azonban tartósan elkerülte a nyomdatörténetek figyelmét, és azzal őket csak három és fél évtized után ismertette meg Erich Meuthen.³

Rátérve immár Vitézre és az ő kapcsolatára a könyvnyomtatással, megállapítható, hogy Enea Silvio említett levelének írása idején a magyar főpap, mint V. László hivatalos küldöttségének tagja, részt vett a bécsűjhelyi birodalmi gyűlésen. Sőt maga Piccolomini, aki ezen immár nem csupán III. Frigyes császár titkáraként, hanem pápai legátusként volt jelen, egy Carvajal bíborosnak írt korábbi, február 20-án kelt levelében beszámolt azokról a nehézségekről is, amely a magyaroknak a birodalmi gyűlésre szóló oltalomlevele körül támadt. Ennek során kifejezetten írt a váradi püspökről.⁴ Vitéz végül is részt vett az összejöveteleken, ahol 1455. március 23. és április vége között négy politikai beszédet is tartott.⁵ Enea Silvio felszólalásában maga is rögtön csatlakozott Vitézhez,⁶ támogatva a törökök elleni harc keretében Magyarország hathatós megsegítését.

Piccolomini benyomásainak egy részét a Gutenberg-féle bibliáról már valamivel korábban, az 1454 októberében a Majna–Frankfurtban tartott előző birodalmi gyűlés során, vagy esetleg még azt megelőzően szerezte. Ennek az összejöveteleknél is egyik legfontosabb tárgya a Bizánc elesét követően várható

Kerlési (cserhalmi) ütközet forrásproblémájáról (Hadtörténelmi Közlemények 1991. 3. sz.). VIZKELETY András a német epikával és ikonográfiájával hozta kapcsolatba a Szt. László mondatokról bizonyos elemeket, l. *Nomádokori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok?* Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához. = ItK 85. 1981. 253–275.

¹ MKsz 1989. 338–354.

² GÓMEZ CANEDO, Lino: *Un español al servicio de La Santa Sede*. Don Juan de Carvajal, cardenal de Sant'Angelo, legado en Alemania y Hungría. Madrid, 1947. 329.

³ *Gutenberg Jahrbuch* 1982. 108–118.

⁴ GÓMEZCANEDO: i.m. 325.

⁵ VITÉZ János levelei és politikai beszédei. (Bp.) 1987. 356–388.

⁶ FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János esztergomi érsek élete*. Bp. 1879. 111.